

Завдання*Колінгвуд Р. Ідея історії. Київ, 1996.*

с.196–197:

Категорія історичного факту

Усі ці наслідки вийшли із певної помилки в історичній теорії. Концепція історії, що має справу з фактами й з нічим іншим, окрім фактів, може видатися досить безневинною, але ж що таке факт? Згідно із позитивістською теорією пізнання, факт є чимось, безпосередньо даним у сприйнятті. Коли говориться, що наука складається із визначення напочатку фактів, а потім – із відкривання законів, то тут факти є фактами, що їх безпосередньо спостерігає вчений: наприклад, той факт, що коли морській свинці впорснати ось цю культуру, у неї розвинеться правець. Якщо хто-небудь сумнівається в цьому факті, він може повторити експеримент із іншою морською свинкою, з якою станеться

196

точнісінько те саме; отож для вченого питання, чи факти справді є тим, чим, як кажуть, вони є, ніколи не буває життєво важливим питанням, оскільки він завжди може відтворити ці факти у себе на очах. Отже, в науці факти є **емпіричними** фактами; фактами, що сприймаються, коли вони відбуваються.

В історії ж слово «факт» має вельми відмінне значення. Той факт, що в II сторіччі рекрутів до легіонів почали набирати повністю поза межами Італії, не дається в безпосередньому сприйнятті. До нього добираються через висновки, з допомогою процесу інтерпретації даних згідно із складною системою правил і **припущень**. Яка-небудь теорія історичного пізнання могла б відкрити, що це за правила й припущення, а також запитати, наскільки вони є необхідними й правомірними. Але все це цілковито нехтували позитивістські історики, які, виходить, ніколи не ставили перед собою трудних питань: «Яким чином є можливе історичне знання? Як і за яких умов може історик пізнати факти, котрих уже ані пригадати, ані повторити, котрі, отже, не можуть бути для нього предметами сприйняття?» Можливість постановки цього питання виключалася для них їхньою **хибною аналогією** між науковими фактами й фактами історичними. Завдяки цій хибній аналогії вони гадали, що таке питання не може потребувати відповіді. Але ж, завдяки цій самій хибній аналогії, вони весь час хибно уявляли природу історичних фактів, а отже, **спотворювали** поточну роботу дослідження історії тими способами, які я щойно описав.

197

Завдання*Февр Л. Бої за історію*Lucien Febvre. *Combats pour l'Histoire.*

Paris, 1992

с.11–15, Категорія історичного факту: позитивістське і
68–70: сучасне трактування.*Люсьєн Февр***Битви за історію**

(Перше видання, 1952)

Книгарня Арманда Коліна, Париж, 1992. Рр.10–15**З 1892 по 1933 рік****ІСПИТ СОВІСТІ ІСТОРИК ТА ІСТОРИК**

Ніякого повернення до минулого, жодного повернення до себе. *Domine non sum dignus*, що злітає на уста людини, коли вперше в цьому Коледжі, де так багато невидимих істот оточують і спостерігають за нею, вона відчуває тягар своєї слабкості, що тисне на її плечі, – я матиму пристойність зберегти це в таємниці. Справді, те, чого його слухачі та колеги очікують від обраного, – це не вилив емоцій. Це чоловіча обіцянка зусиль, дар енергії. З якою метою? Щоб визначити це, як історик, я одразу перейду до дат. 1892: після смерті Альфреда Морі Колеж де Франс скасував, щоб перетворити його, кафедру загальної історії та прикладного історичного методу, яку він обіймав понад століття. Кафедру історії та моралі, якщо використовувати її стару назву: ту, яка, у свою чергу, за Дону-класициста та Мішле-романтика, дозволила забезпечити інноваційне та блискуче викладання. 1933 рік, сорок років по тому: у коледжі було створено кафедру загальної історії та історичної методології, застосованої до сучасності: особистий та вільний переклад формули (Історія сучасної цивілізації), яка відтоді з'являтиметься на плакаті коледжу.

1892, 1933, дві дати, одна проблема: та, яку я обов'язково мушу вам представити. І якщо для цього я буду змушений провести безкомпромісний аналіз ідей, сприйнятих людьми мого покоління, та методів, яким їх навчили, ви побачите в цьому не гордовиту самовпевненість: просто велике бажання ясності та потребу, як для вас, так і для мене, освітити шлях, яким ми зараз прямуємо.

I.

Скасувавши кафедру історії та моралі, Коледж... Свою філософію? Складену, якнайкраще, з формул, запозичених у Огюста Конта, Тена та Клода Бернара, які викладалися в середніх школах, якщо вона й мала прогалини та розриви, то широка та м'яка подушка еволюціонізму була тут якраз вчасно, щоб їх приховати. Історія почувалася спокійно в потоці цих поверхневих думок; я часто чув, крім того, що історики не мають великих філософських потреб. І згадуючи глузливі зауваження Пегі в одній з його найпалкіших «*Cahiers de la quinzaine*», першій статті: «Історики зазвичай займаються історією, не розмірковуючи про межі та умови історії; безсумнівно, вони мають рацію; кожному краще робити свою роботу; загалом кажучи, історику краще почати з вивчення історії, не роздумуючи над нею так довго: інакше нічого б ніколи не було зроблено!» – я завжди боявся, що, читаючи ці оманливо привітні речення, багато істориків у минулому могли б схвально кивнути головами, не відчуваючи кислого післясмаку цієї орлеанської злости... Все це ззовні. Зсередини все просто стало на свої місця».

Попереднє визначення не потрібне: історія є історією... Однак, якщо хтось і намагався її визначити, то, як не дивно, не за її об'єктом, а за її матеріалом. Я маю на увазі: лише за частиною її багатого матеріалу. «Історія твориться текстами». Відома формула: навіть сьогодні її сила все ще вичерпується. Що, безумовно, було чудово. Для працьовитих науковців, які справедливо пишалися своєю науковою совістю, саме в їхній боротьбі з

легковажними та боягузливими працями, вона служила гаслом і закликком до об'єднання. Небезпечна формула, якщо бути обережним, і така, що, здавалося, хотіла жорстоко суперечити загальному руху тісно взаємопов'язаних людських досліджень.

Через тісний зв'язок вона поєднала історію з письмом – і це був момент, коли доісторія, з її дивно значущою назвою, працювала над написанням, без текстів, найдовшого розділу людської історії. – Народилася економічна історія, яка спочатку мала на меті бути історією людської праці; і ця історія праці, умови якої Франсуа Сіміан визначив тут рік тому, як її можна було написати просто на папері чи пергаменті, не знаючи технік? – Народилася географія людини; вона привернула увагу молодих людей, швидко захоплених реальними та конкретними дослідженнями, дослідженнями, які, здавалося, у похмурій сірості класних кімнат приносили небо та воду, села та ліси, всю живу природу. «Історія твориться текстами»: і раптом проникливе спостереження за місцями, глибоке розуміння географічних зв'язків, близьких і далеких, дослідження відбитків, залишених на землі, сформованих невтомною працею поколінь, з тих часів, коли неолітичні народи, починаючи з того, що залишиться лісом або стане орною землею, назавжди встановили перші відомі історичні типи первісних інституцій людства. І, звичайно, на щастя, дослідники стародавніх суспільств уникли такої формули зменшення та каліцтва. Постійно відроджені та оновлені розкопками, відкриттями пам'яток та людського матеріалу, – їхні дослідження, таким чином, стикалися з цими суттєвими реаліями: металева сокира, теракотова або необпалена ваза, терези та їх гирі, все те, що можна відчутти та тримати в руці, чию стійкість можна перевірити і з чого можна витягти, аналізуючи форми, сотні конкретних даних про саме життя людей і суспільств, – їхні дослідження, змушені точно звертатися до місцевості та керовані пробудженням топографічного чуття до набуття географічного чуття, не були поневолені приписами суворо визначеного кодексу. Однак у сфері сучасних досліджень молоді люди, інтелектуально сформовані культурою, що базувалася виключно на текстах, текстуальних дослідженнях та текстовому аналізі, безперешкодно переходили з ліцеїв, куди їх поставили лише їхні текстові здібності, до *École Normale*, Сорбонни та факультетів, де їм пропонували ту саму роботу з текстового вивчення та аналізу. Сидяча робота, робота за столом та паперова робота; робота за зачиненими вікнами та завішеними шторами. Звідси ті селяни, які, здавалося, обробляли лише старі картелярії, незважаючи на свою родючу землю. Звідси ті пани, про яких ніхто не турбувався дізнатися, що вони роблять з продуктами своїх маєтків, або що їхні маєтки представляли для них у різні часи, у послугах чи натурі, у людській відданості чи грошах. Історія була великою дамою; скромна економічна реальність у порівнянні з нею здавалася простою, повсякденною річчю. Люди жили там без грошей чи кредиту. Вони займалися абстрактним сільським господарством, промисловістю та торгівлею. І таким чином історія ще чіткіше стверджувала свою причетність до гідності, поважності та досконалої, аристократичної безкорисливості текстуальних та літературних досліджень. Вона користувалася високою повагою, з якою ці дослідження користувалися у Франції з часів епохи Відродження. Якщо навіть сьогодні для підготовки своїх професорів історії Університет у 1933 році просить у них не більше чотирьох французьких есе на історичні теми та чотирьох лекцій, якщо можливо «блискучих», на історичні теми; якщо, бажаючи доручити їм реконструкцію життя минулих суспільств – усього їхнього матеріального та духовного, політичного, економічного та соціального життя, – він не запитує їх ні про те, чи вміють вони читати та, за необхідності, складати, або хоча б критикувати статистику; ні про те, чи знають вони основні ази права та його еволюцію; також я, звичайно, не скажу, чи слухали вони суперечливих теоретиків політичної економії, але чи здатні вони точно пояснити, що таке гроші в їхньому щоденному обігу; що означає обмін; що насправді відбувається за фасадом фондової біржі чи прилавками депозитного банку; якщо, щоб посилити парадокс, навіть не просячи їх критичного пояснення тексту, воно розраховує майже виключно словами, датами, назвами місць та людьми – згадаймо формулу: «Історія твориться текстами». Тоді, можливо, ми зрозуміємо.

Але чи тексти ведуть до фактів? Усі казали, що історія полягає у встановленні фактів, а потім у застосуванні їх на практиці. І це було правдою, і зрозуміло, але в загальних рисах, і особливо якщо історія майже повністю зіткана з подій. Чи народився такий-то король у такому-то місці, у такий-то рік? Чи здобув він у такому-то місці вирішальну перемогу над своїми сусідами? Пошук усіх текстів, які згадують це народження чи цю битву; сортування серед них лише тих, які заслуговують на довіру; складання точного та чіткого опису з найкращих: хіба це не досить складно?

А як щодо того факту, що турецький лівр поступово знецінювався протягом століть; що заробітна плата падала або вартість життя зростала протягом певного періоду? Історичні факти, безсумнівно, і в наших очах важливіші, ніж смерть суверена чи укладення швидкоплинного договору. Але чи можна ці факти досягнути безпосередньо? Ні: терплячі працівники, по черзі та змінюючи один одного, повільно та ретельно конструюють їх, використовуючи тисячі ретельно перевірених спостережень та числових даних, ретельно витягнутих з численних документів, які, по правді кажучи, ніколи не надавалися ними безпосередньо. Нехай ніхто не заперечує: «Збірники фактів, а не факти...» Бо де ж знайти сам факт, цей нібито атом історії? Вбивство Генріха IV Равайяком, факт? Чи то спроба проаналізувати, розкласти на елементи, деякі матеріальні, інші духовні, сукупний результат загальних законів, конкретних обставин часу та місця, і, нарешті, обставин, специфічних для кожної з осіб, відомих чи невідомих, які відіграли роль у трагедії: як швидко можна побачити складне, запутане ціле, розділене, розкладене та роз'єднане... Дане? Ні, створене істориком, скільки разів! Вигадане та сфабриковане за допомогою гіпотез та припущень, завдяки тонкій та захопливій праці. Звідси, до речі, та потужна привабливість, яку періоди походження мають для істориків: саме там рясніють таємниці, які потрібно роз'яснити, і воскресіння, які потрібно спробувати. Безкінечні пустелі, посеред яких захопиво, якщо можливо, створити джерела води, і, силою невпинних досліджень, створити з нічого оазиси нових знань.

І цього достатньо, щоб похитнути іншу доктрину, яку так часто викладали в минулому: «Історик не може вибирати факти. Вибирати? За яким правом? В ім'я якого принципу? Вибирати, заперечення наукової роботи...» – Але вся історія – це вибір. Це так, завдяки самому факту випадку, який знищив одні та зберіг залишки минулого в інших. Це так завдяки людству: щойно документів стає багато, ми скорочуємо, спрощуємо, підкреслюємо одне та нехтуємо тим. Це так, перш за все, завдяки тому, що історик створює їхні матеріали, або, якщо хочете, відтворює їх: історик, який не блукає безцільно минулим, як ганчір'яник у пошуках знахідок, а вирушає з точним планом на думці, проблемою, яку потрібно вирішити, робочою гіпотезою, яку потрібно перевірити. Сказати: «це не наукова позиція», хіба це не просто показати, що ми дуже мало знаємо про науку, її умови та методи? Чи гістолог, вдивляючись у окуляр свого мікроскопа, одразу ж схопив би сирі факти? Суть його роботи полягає, так би мовити, у створенні об'єктів його спостереження, часто використовуючи дуже складні техніки. А потім, коли ці об'єкти отримані, у «читанні» його розділів та підготовчих матеріалів. Надзвичайно важке завдання, адже описувати те, що бачиш, – це одне; бачити те, що потрібно описати, – це найскладніше. Встановити факти, а потім застосувати їх на практиці...

Так, але будьте обережні: не встановлюйте таким чином шкідливого розподілу праці, небезпечної ієрархії. Не заховайте тих, хто, скромний і зухвалий на вигляд, пасивний і вівцеподібний насправді, накопичує факти даремно, а потім, склавши руки, вічно чекає на людину, здатну їх зібрати. Стільки каміння на полях історії, витесаного добровольцями-каменярами, а потім залишеного марним на землі. Якби з'явився архітектор, нехай чекає без ілюзій – у мене таке відчуття, що, тікаючи з цих рівнин, усипаних розрізненими уламками, він би пішов і будував на вільному та голому просторі. Маніпуляції, винаходи, тут робітники, там будівельники: ні. Винаходи мають бути скрізь, щоб нічого з людської праці не було втрачено. Розробляти факт – це будувати. Якщо хочете, це дати відповідь на

питання. А якщо немає питання, то є лише ніщо. Істини, які занадто часто вислизали від занадто багатьох істориків.

Вони виховували своїх учнів у священному жаху перед гіпотезами, які вважалися (людьми, які, до того ж, не переставали звертатися до великих слів методу та наукової істини) найгіршим гріхом проти того, що вони називали Наукою. Над входом до своєї історії вони яскравими літерами вивісили безапеляційний напис «Hypotheses non Fingo» (Гіпотези не знайдено). А для класифікації фактів – єдина максима: суворо дотримуватися хронологічного порядку... Суворо? Мішле сказав це з витонченістю. Але всі чудово знали, що Мішле та історія не мають нічого спільного. Хронологічний порядок: хіба це не був обман? Історія, якої нас навчали (і якщо я вживаю недоконаний час, не сприймайте це як надмірну наївність), історія, яку нам показували писати, була, по правді кажучи, не чим іншим, як обожнюванням теперішнього за допомогою минулого. Але вона відмовилася це побачити – і сказати це.

Історія Франції: від Римської Галлії, як її визначив Цезар на початку своїх «Коментарів», до Франції 1933 року, схоплена в її межах, вона спускалася ниткою часу, ніколи не збившись зі шляху і не збившись. Вона не затонула на прихованих рифах, ніколи не потонула в порогах; досягнувши кінця своєї подорожі, вона зробила висновок: «Бачите; починаючи з Галлії, я безперешкодно приходжу до сучасної Франції: дивовижна безперервність національної історії!» Це була правда; але починаючи з 1933 року, історик почав рухатися вгору за течією, розпізнаючи всі притоки, усуваючи рукави, що відбилися (тобто не вели безпосередньо до Цезаря). І це величне розгортання, яке зачаровувало його, вводячи в живу історію, що складалася з катастроф, трагедій, ампутацій та анексій без майбутнього, я не знаю, яку штучну жорсткість і, зрештою, трупну. Давайте, просто глянувши свіжим поглядом на історичний Атлас, побачимо вражаюче відображення всіх різьблених постатей, які представила країна, яку ми називаємо Францією, ім'я, під яким вона безперервно називала себе протягом століть; давайте розглянемо, якщо нам вдасться звільнитися від одержимості «те, що є», цю серію, здавалося б, парадоксальних утворень: але якби одне з них існувало, історія, ми можемо бути певні, простежила б його виток: цей союз Франції та Іспанії, і цей інший союз Франції та Рейнської області, або Франції та Англії, або Франції та Італії, Франції та Нідерландів... і так далі: не даючи місця стільком випадковим подіям, початкам та нововведенням, хто може сказати, що історія втрачає з точки зору життя та цікавості? І якби в цій лекції я використовував слова, відмінні від наукових, хто може сказати, яку небезпеку це може становити?

Історія Рейну, я гадаю, частина 2. Ви пишете її сумлінно, виходячи з ілюзії, що йдете за ниткою подій, хоча насправді ви почали з повернення вгору. Ви починаєте з того, чим є Рейн для нас – Рейном, обтяженим національною ненавистю, прикордонним Рейном, кривавою ставкою у воєнній політиці. І крок за кроком ви доходите до відомого тексту «Коментарів», який пророкує: «Рейн, розділення Галлії та Германії...» Після чого ви спускаєтеся назад. Невинно, це зрозуміло. Вільно, погоджуюся. Але в руці, протягом усієї подорожі, ви гарячково стискаєте два кінці ланцюга. Палаюче сьогоднішня ви проектували його, мимоволі, в холодні століття. Ви знаходите його там, саме так, як ви це висловилися. Регресивний метод, навіть не усвідомлюючи цього. Що колись це відстоював Вільгельм II, що ті, хто, вважаючи себе кінцевим кінцем світу, вірять, що минуле цінне лише як підготовка та виправдання того, ким вони є і чого планують досягти, тепер наслідують його приклад – нехай так і буде. Але яке місце в усьому цьому займає наука? Де її місце? Звідки вона береться?

І так воно йшло, і історія тріумфувала. Ззовні їй заздрили за її могутність. Однак, поступово вона втрачала свою справжню сутність. Історія, як казали, не була окремою дисципліною з ідеально визначеним змістом. Це був «метод»: метод, що на межі того, щоб стати в галузі гуманітарних наук майже універсальним методом. Ніби цей метод, який відомий текст визначив як «метод, що використовується для конституювання історії», був чимось іншим, як одним із методів, що практикуються всіма науками: методом непрямого

пізнання? Історія не втратила своєї тіні. Якби не тінь, вона відмовлялася від своєї справжньої сутності. А ті, хто йому це казав, зокрема ті, хто об'єднався навколо «Revue de Synthèse Historique» Анрі Берром, який у 1911 році у передмові до свого критично-теоретичного есе «La synthèse en histoire» мав прозору сміливість написати (с. VI): «Кажуть, що історія не має контакту з життям, бо вона надто наукова; я переконаний, що навпаки, бо вона недостатньо наукова», – ті, безсумнівно, готували майбутнє; вони точно не опанували сьогодення.

II.

А потім настало пробудження, раптове й неприємне. Посеред кризи, оточений сумнівами.

Сумніви, народжені війною. Сумніви тих, хто повернувся до своїх мирних професій, переслідувані думкою, що вони були там, щоб робити, кожен не так, як би робив, якби безладдя не збурило світ у своєму вирі, їхнє індивідуальне завдання; але, крім того, завдання тих, кого вже не було, тих двох поколінь, жахливо знищених, які вижили лише як нечисленні залишки, як ті кошмарні ліси, які іноді перетинаєш на фронті, не усвідомлюючи цього... «Творити історію; навчати історії; розвіювати попіл, деякий вже холодний, інші ще теплі: весь попіл, інертні залишки поглинутих життів... Хіба інші завдання, більш нагальні, більш корисні, використовуючи велике слово, не вимагали, щоб ми віддали їм решту наших сил?» Сумніви тих, хто насміхався з «банкрутства історії»; вони мали меншу вагу. Бо звинувачувати його в тому, що він нічого не передбачив і не передбачив; насміхатися з краху «законів», викуваних заради задоволення від засудження їхньої непотрібності; протистояти цьому «економічному спіритуалізму», на який колись вказав Фредерік Раух, замаскований під «історичний матеріалізм», ресурсами моральної енергії, потенціал якої ніхто не заперечував; тим, хто говорив про середовище та його обмеження, жартома відповісти, як Бернард Шоу: «Розумна людина пристосовується до свого середовища; нерозумна людина намагається пристосувати середовище; отже, весь прогрес – це справа рук дурнів» – у цьому немає нічого несподіваного, нічого такого, що могло б зацікавити істориків. Бо вони добре це знали: завжди існують різні порядок знання та порядок дії; порядок знання та порядок натхнення; порядок речей, які вже почали існувати, і порядок творчості, що розквітає. Чи можуть ідеально встановлені історичні закони коли-небудь обмежувати людство? І хто може стверджувати, що почуття автономної творчості не є необхідним для того, щоб діяти в даному середовищі всупереч тягарю традицій, всупереч інерції інституцій, навіть якщо, з огляду на майбутнє, автономні зусилля новаторів, безсумнівно, будуть серед наслідків режиму, проти якого вони борються?

Серйознішою була криза всього, що оточувало, всього, що формувало історію у сфері розуму. І тут війна не мала до цього жодного стосунку. Цей сучасний світ, яким ми пишалися і який для нашої діяльності пропонував комфортний притулок набутих певностей; цей світ, у якому домінував суворий математичний підхід фізики, що трактувалася як геометрія світу, що позбавляє матерію будь-якої якості, зводячи її до голої протяжності; ця наука про природні явища, яка з усім своїм запалом прагнула до об'єктивного – об'єкта, відстороненого від впливу «Я», що отримує цінність не з якості, а з кількості; точніше, ця наука про людські справи, яка будувалася шляхом застосування до людської сфери методів, раніше випробуваних у галузі предмета, присвяченого найсуворішому детермінізму, – все це руйнувалося великими частинами під постійним впливом нових ідей, тих глибоких потрясінь, які трясли та порушували вікові основи фізики. Банкрутство старих ідей, старих доктрин, відкинутих у забуття новачками? Ну ж бо! Жодне геологічне море не залишило після себе шарів, що свідчать про його могутність. Криза ідеалів, необхідне повернення до примітивного чи еволюціонованого містицизму? Тим більше. Збагачення, безумовно, та розширення. Щодо саме того питання, яке нас хвилює, можливості, що мигцем з'являється, нових переговорів, зрозумілих стосунків між

цими двома сферами, які досі були розділені прірвою: об'єктивна сфера Природи; суб'єктивна сфера Духу...

Зараз не час досліджувати, як, якою мірою та з яких саме питань історія – хоча й ледве сформована в ширшому контексті наук – може бути вплинута цими великими трансформаціями ідей. Це вимагало б цілої книги, якщо не лекції. Задовольнімося простим спостереженням: як серед таких потрясінь ми можемо уявляти історію як абсолютно статичну у своїх старих методах? Як ми можемо не відчувати потреби пов'язувати наші ідеї та методи з іншими? Як, простіше кажучи, ми можемо не відбудовуватися, коли тріщини з'являються всюди?

Відбудувати, але на якому фундаменті? – Не будемо заглядати надто далеко: на міцному фундаменті того, що треба назвати

Людство. Історія, наука про людство, наука про минуле людства. А не наука про речі чи поняття. Ідеї окремо від людей, які їх сповідують? Ідеї, лише елементи серед багатьох інших у тому розумовому багажі, що складається з впливів, спогадів, прочитань та розмов, які кожен з нас носить із собою? Інституції, окремі від тих, хто їх створює і хто, поважаючи їх, постійно їх змінює? Ні. Немає Історії, окрім історії людства, і історії в найширшому сенсі. Коли Джеймс Дарместетер написав «Життя слів» і обрав Мову своїм героєм, ми знаємо, з якою енергією, прямо тут, у Коледжі, Мішель Бреаль засудив його ілюзію.

Історія – це наука про людство, так, і факти також, але це людські факти; завдання історика – знайти людей, які їх пережили, і тих, хто пізніше оселився в кожному з них з усіма своїми ідеями, щоб інтерпретувати їх. Тексти, так, але це людські тексти. І самі слова, що їх утворюють, пронизані людською сутністю. І всі вони мають свою власну історію, звучать по-різному залежно від часу, і навіть якщо вони позначають матеріальні об'єкти, вони рідко означають однакові реалії, рівні або еквівалентні якості. Тексти, безсумнівно, але всі тексти. І не лише ті архівні документи, на користь яких створюється привілей – привілей витягувати з них, як сказала інша людина, ім'я, місце, дату; дату, ім'я, місце – усі позитивні знання, підсумував він, історика, байдужого до реальності. Але вірш, картина, драма: це документи для нас, свідків живої людської історії, насиченої думками та потенційними діями... Тексти, звичайно: але не лише тексти. Документи також, якої б не була їхня природа; ті, якими ми користуємося вже давно; і особливо ті, що створені успішними зусиллями нових дисциплін: статистика; демографія, що замінює генеалогію, оскільки Демос на своєму троні замінює королів і князів; лінгвістика, яка проголошує разом з Мейє, що кожен лінгвістичний факт виявляє факт цивілізації; психологія, що переходить від вивчення окремих осіб до вивчення груп і мас: скільки ще? У мулистих болотах Півночі, тисячоліття тому, упав пилок лісових дерев. Сучасний Градманн, досліджуючи його під мікроскопом, черпає з нього основу для своїх захопливих досліджень стародавніх поселень, досліджень, які наука про людське проживання повинна визнати безсилою провести – навіть якщо до даних з текстів додати вивчення топонімів чи археологічних залишків. Історичний документ, цей тисячолітній пилок. Історія робить з нього свій мед. Історія, яка будується, без винятку, з усією тим, що людська винахідливість може вигадати та поєднати, щоб компенсувати мовчання текстів, спустошення забуття...

Між дисциплінами, близькими та далекими, постійно ведуться переговори про нові союзи; зосередження світла кількох різнорідних наук на одній темі: фундаментальному завданні, і з усіх тих, що нав'язані історії, нетерплячій до кордонів та розколів, безсумнівно, найнагальнішому та найпліднішому. Запозичення концепцій? Іноді. Запозичення методів та духу понад усе. Робота ізольованих дослідників, які шукають підтримки у своїх сусідів? Це правило сьогодні. Завтра, безсумнівно, це буде робота працівників з різним досвідом, які об'єднуються в команди, щоб поєднати свої зусилля: фізик, я уявляю, ставить проблему; математик вносить свою віртуозність у володіння науковою мовою; і, нарешті, астроном, який вибирає необхідні небесні тіла з неосяжного простору неба, спостерігає та перевіряє. Формула майбутнього, безсумнівно. На практиці це втрачить значну частину своєї інтимності. Це вже не буде так глибоко створенням однієї особистості та її еманациєю. Але

з точки зору ефективності, це поверне те, що втратило в індивідуальності. Ера майстерності, подобається нам це чи ні, повільно відходить за наш горизонт. І як і багато інших, дрібний науковий майстер, яким ми всі є, якого ми любимо навіть за всі наші вади та дивацтва; дрібний майстер, який робить усе сам і самостійно, створює свої інструменти, своє поле експериментів, свої програми досліджень – він приєднається до багатьох мертвих красунь минулого. Але на Землі формується інший вид краси.

Співпраця між людьми, гармонізація методів, аналогія розвитку. З галузі філології, порівняльної філології, яка сама виникла з відкриття санскриту у 18 столітті, виникла нова наука: лінгвістика. Однак, перш ніж звернутися до статичного вивчення лінгвістичних явищ, абстрагуючись від історії мов, вона присвятила себе майже виключно останній. Ця еволюція, безсумнівно, передвіщає, хоча й дуже нечітко та грубо, ту, яку колись переживе історія, коли від глобального вивчення історичних утворень – народів і націй, якщо хочете – вона перейде у формі, яку неможливо визначити заздалегідь (оскільки це значною мірою залежить від майбутнього прогресу інших суміжних наук) до статичного вивчення історичних подій. Наразі давайте скромно не поставимо перед нею іншого завдання, окрім постановки людських проблем. З почуття гуманізму, а також з передчуття того, чим колись може стати історія: наукою про історичні факти.

Наука із законами? Можливо. Все залежить від того, що ми називаємо Законом. Амбітне слово, слово, навантажене різноманітними, часом суперечливими значеннями. Закони, що спонукають до дії? Ні, як ми вже казали. Не розчавлюймо людські зусилля під стерилізуючою вагою хлібної крихти. Повторімо голосно, історики, – і тому, що ми історики, – що вона не примушує. А минуле? Будьмо без ілюзій. Людина не пам'ятає минулого; вона завжди його реконструює. Людина в ізоляції, ця абстракція. Людина в групі, ця реальність. Вона не зберігає минуле у своїй пам'яті, як лід Півночі зберігає тисячолітніх мамонтів замороженими. Вона починає з теперішнього – і завжди саме через теперішнє вона пізнає, саме через нього інтерпретує минуле. Чи потрібен нам приклад – і з усіх, безсумнівно, найтипівіший? Це середньовічний звичай, який Марк Блок справедливо навів учора. Протягом століть норма права вважалася дійсною, а збір – законним лише з тієї причини, що правило чи збір були незапам'ятними. І сумлінний суддя, шукаючи юридичної істини, звертався до минулого: «Що робилося до мене? Який звичай?» Чи мав би закон залишатися незмінним? Він постійно, і швидко, розвивався. Так само, як розвивалося християнство між Церковним миром і Реформацією...

Життєво важливі потреби. Інстинктивні захисні механізми проти величезної маси фактів, ідей та звичаїв минулого. Проникнути в саму традицію в сьогоденні: перший засіб опору їй. І, звичайно, це не реакція об'єктивної історії. Відокремлюючись від цих інтерпретацій, історія намагається за допомогою героїчних та прямих зусиль реконструювати послідовні системи ідей та інституцій у їхньому первісному, незайманому стані. Але вона знає, як оцінити труднощі такого завдання. Вона знає, що ніколи не запустить невловимий апарат, який після кількох століть сну дозволив би їй почути, записаний назавжди, сам голос минулого, захоплений у його живому стані. Вона інтерпретує. Вона організовує. Вона реконструює та доповнює відповіді. Вона створює минуле, яке їй потрібне. І тут немає жодного скандалу, жодної образи передбачуваної величі Науки. Наука не створюється у вежі зі слонової кістки. Вона створюється з самого життя та живими істотами, зануреними в сьогодення. Вона пов'язана тисячею тонких і складних зв'язків з усіма різноманітними видами діяльності людства. Вона навіть часом піддається впливу моди. Занурена в те саме середовище, що й усі інші людські дисципліни, як могла б вона уникнути їхніх тривог, ця Наука, про яку Пуанкаре сказав (с. 15), що вона «провіщає минуле»? Скажімо зі свого боку, що вона ніколи не торкається своєю паличкою, щоб воскресити їх, окрім певних частин: тих, які мають цінність для ідеалу, якому вона служить, у той час, коли вона йому служить... І я повертаюся до свого попереднього питання.

Закони? Якщо ви говорите про ті загальні формули, які, групуючи раніше окремі факти, утворюють ряди – чому б і ні? Саме тоді історія знову відчує живу Єдність Науки; саме тоді вона відчує себе, навіть краще, сестрою інших наук, усіх тих, для яких сьогодні великою проблемою є домовленість про угоду Логічного та Реального – так само, як для історії домовленість про угоду Інституційного та Випадкового.

Важке завдання. Скрізь, у всіх науках, сьогодні існують лише протистояння, конфлікти та антиномії. Тут, у цьому домі, нехай ті, хто глузує та засуджує наше безсилля, знущаються з нас. Вони забувають лише одне: у витoku кожного наукового досягнення лежить невідповідність. Прогрес науки – це плід розбрату. Так само, як релігії живляться та зміцнюються ересю. Єресі живляться та зміцнюються.

Скільки часу та зусиль знадобиться для справжнього пояснення цих ідей – я знав це, коли починав цю лекцію. Вибачте, що не зупиняюся на труднощах, про які я знав. Моєю метою було не побудувати систему, а представити вам людину, її наміри, можливо, її упередження та слабкості, але, безумовно, її добру волю. У чудовій ювілейній книзі, виданій Колеж де Франс з нагоди його чотиристолітнього ювілею, можна знайти зворушливий документ, відтворений Полем Азаром. Це сторінка рукописних нотаток Мішле – нотаток його чудовим почерком, зроблених перед однією з останніх лекцій, які він тут читав. Ось що можна прочитати на цьому аркуші, де вже резонують ритми великого поета історії романтизму: «У мене немає упереджень... Чому?»

Бо в історії я бачив історію: нічого більше...

«У мене немає школи... Чому? Тому що я не перебільшував значення формул, тому що я не хотів поневолити жодного розуму: навпаки, звільнити його – дати йому живу силу, яка дозволяє йому судити та відкривати».

Наприкінці вчення, яке я започатковував сьогодні, нехай я колись, близький чи далекий, зможу заслужити цю данину: «В історії він бачив лише історію, нічого більше... У своєму вченні він не поневолив уми, бо не мав систем – тих систем, які, як також казав Клод Бернар, мають тенденцію поневолити людський розум: але він був стурбований ідеями та теоріями; ідеями, бо науки просуються лише завдяки творчій та оригінальній силі думки; теоріями, бо ми добре знаємо, що вони ніколи не охоплюють нескінченної складності природних явищ: проте вони є тими послідовними ступенями, на які, у своєму ненаситному бажанні розширити горизонт людської думки, наука піднімається один за одним – з величною впевненістю ніколи не досягти вершини вершин, вершини, з якої можна було б побачити світанок, що виходить із сутінків».